Tanulmányok

PÁL JÁNOS

ZSIDÓKÉRDÉS A MAGYARORSZÁGI UNITÁRIUS EGYHÁZ NEMZET- ÉS EGYHÁZÉPÍTŐ STRATÉGIÁJÁNAK TÜKRÉBEN (1940–1944) (2.)

V. A szombatos kérdés

Bár az Egyházi Képviselő Tanács (a továbbiakban EKT) 1940. november 7-én hozott határozatában már jelen volt a faji kitétel, az még nem követelt semmiféle megszorító intézkedést a szombatosok átvételét illetően.[1] Később azonban már az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott „tanúsítvány" felmutatását követelte a faji kizárólagosság egyházon belüli tetőzésének jeleként. Ezzel összhangban, igazodva az 1909/1941. számú körirat előírásaihoz, a bözödújfalusi lelkész is ennek felmutatásához kötötte az unitárius vallásra tért szombatosok választói névjegyzékben való megtartását. Mivel azonban 1942. március 20-ig egyetlen áttért sem tudott (nem akart?) eleget tenni a felszólításnak, törölte őket a névjegyzékből. Ennek eredményeként, április 16-án az EKT az egyházi jogtanácsos javaslatára[2] az 1909/1941. számú rendeletének végrehajtását felfüggesztette ebben

[1] „Az EK Tanács a székelykeresztúri esperes 512/1940 sz. alatt a szombatosokból zsidó vallásúakká lett székelyek visszatérési ügyében tett előterjesztése azon véleményen van, hogy a faj magyar nemzetiségű, de zsidó vallású egyének unitárius vallásra való áttérése semmi akadályba sem ütközik és egyházunk ezeket az anyakönyvi formaságok elintézése után kebelébe fogadja." EKT jkv. 1940. nov. 7. 303. jkvp. 346. p. vö. UEGYlt. Vü. L. 53/1827/940

[2] Szathmáry János egyházi jogtanácsos szerint, csak akkor kell törölni az áttért szombatosok nevét az egyházközség listájáról, ha azok az igazságügyi minisztériumtól nem tudják beszerezni a tanúsítványt. (Az igazságügyi minisztérium 71000/1941 számú rendelete

az egyházközségben. Ugyanakkor arra utasította a lelkészt, hogy az Igazságügyi Minisztérium 71000/1941. számú rendelete előírásainak megfelelően, az egyházkör jogtanácsosának segítségével, tegye meg a szükséges lépéseket a tanúsítványok beszerzésére.[3] E rendelkezés és Józan Miklós szombatos-ügyben Bíró Lajoshoz intézett levele, úgy gondoljuk, egyértelmű és cáfolhatatlan bizonyíték arra, hogy a magyar származást igazoló tanúsítvány egyetlen és elengedhetetlen feltételnek minősült az egyháztagság elnyeréséhez a „szombatos származásúak" számára: „A bözödujfalvi szombatosok, s így azok leszármazottai külön elbírálás alá esnek. Aki ezt megfelelő módon igazolni tudja, meg lehet keresztelni és át lehet venni. Ellenben a Sinai pusztájában bujdosó zsidók átvétele előtt az EK Tanács mereven elzárkózik"[4] – vagyis az elbírálás szigorú faji kritérium alapján történt.

A szombatosokkal szembeni szigorú magatartást jelzi, hogy 1944. augusztus 10-én az EKT két szombatos kérését elnapolta a lelkész véleményének felterjesztéséig, jóllehet mindkettő a gyűjtőtábor parancsnokától kapott elbocsátó igazolvánnyal rendelkezett. Egyiküket („100%-an" magyar származású) éppen abból a célból bocsátottak szabadon, hogy „eredeti egyházába mielőbb térjen vissza."[5] Az ügyben eredmény már nem születhetett a bekövetkezett politikai történések miatt, ugyanakkor sokatmondó az állami hatóságok által nem-zsidónak nyilvánított személyekkel szembeni nagyfokú bizalmatlanság és tartózkodás.

---

alapján a szombatosok az innen beszerzett tanúsítvánnyal kellett bizonyítaniuk nem zsidó voltukat.) „Javaslatom abban a reményben teszem, hogy az áttértek valóban az unitárius egyházba visszatértek és nemcsak a zsidó törvény rendelkezései voltak az egyházunkba való belépésük oka. Azon az állásponton vagyok, hogy egyetlen magyar vérű embernek sem szabad a zsidók közé keverednie és az egyház, mint a legmagyarabb felekezet, okvetlenül meg kell tegyen mindent, ami tőle elvárható, hogy a zsidóság közül ezek a vérünk kikerüljenek, de éppen ezek a véreink is, meg kell érezzék, hogy nekik fajilag semmi közük a zsidósághoz és sok éven át tartó tévelygésnek kell tekintsék azt az időt, amíg nem voltak magyar felekezet tagjai és minél hamarabb a szükséges iratokat beszerezve, bizonyítási eljárás során, ha kell, bizonyítsák be, hogy nem zsidók és fajilag éppen olyan magyarok, mint a többi erdélyi magyar." UEGYLt. Szt. I. 151.

3 „EKT egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/941 EKT sz. rendelet végrehajtását felfüggeszti a bözödújfalusi unitárius egyházközségben. Lelkész afia felhívandó, hogy a 71000/1941 sz. rendelet értelmében, köri jogtanácsos afia segítségével a szükséges lépéseket tegye meg a tanúsítványok beszerzése iránt." EKT jkv. 1942. ápr. 16. 168. jkvp. 89. p.

4 UEGYLvt. 995/925 142/1410/942 (366/1942) A püspök írása alatti bejegyzés pontosít és kimondja, hogy a kérvényezőnek az igazságügyi minisztérium 71000/1940. számú rendelete által megkövetelt tanúsítványt kell felmutatnia ahhoz, hogy felvegyék.

5 UEGYLvt. 995/925 130/750/944

Az áttérések megszigorítása előtt Ütő Lajos székelykeresztúri köri esperes 1941. január 15-i jelentése szerint Bözödújfaluban 65, Bözödön 5 szombatost kereszteltek unitáriussá.[6] Két nappal később keltezett feliratában pedig arról tudósított, hogy még 30 szombatos maradt megkereszteletlenül Bözödújfaluban.[7]

Ezzel kapcsolatosan megemlítendő, hogy a szombatos-áttéréseknek köszönhetően Bözödújfaluban önálló egyházközség jöhetett létre. E kedvező folyamat ellenére azonban a magyar történelmi egyházak sorában a legkisebb lélekszámmal rendelkező Unitárius Egyház mégis a faji szempontokat érvényesítette és részesítette előnyben a népesedésivel szemben, ami radikális antiszemitizmusának jeleként értelmezhető.

VI. A zsidó ingatlanok kérdése

Sajnálatos módon az Unitárius Egyház is felzárkózott azokhoz a követelésekhez, amelyek az elkobzott zsidó ingatlanokból való részesedést célozták meg.

A bözödújfalusi lelkész már 1942-ben azzal a kéréssel fordult az erdélyi földreform-bizottsághoz, hogy a megszűnt bözödújfalusi hitközség vagyonát engedjék át a helybeli unitárius egyházközségnek. Ennek érdekében július 10-én az EKT-hoz fordult támogatását kérve az illetékes szerveknél ez ügyben.[8] Ez utóbbi július 22-én fel is terjesztette a bözödújfalusi egyházközség kérését az Erdélyi Földreformot Előkészítő Tanulmányi Bizottságnak Józan püspök ajánló levelével.[9]

1944. szeptemberében a kocsordi egyházközség ugyancsak az EKT közbenjárását kérte, hogy a lefoglalt zsidó ingatlanokból lelkészi lakást és irodát kaphasson. 1944. szeptember 9-én a kérést beterjesztették a földművelésügyi minisztériumhoz, ugyanakkor Józan Miklós az egyházi vezetőség nevében vitéz Nyiredi Géza miniszteri tanácsos támogatását is kérte az ügyben.[10]

---

6 UEGYLt. Vü. L. 54/160/941

7 UEGYLt. Vü. L. 54/ad 60/941

8 UEGYLt. Ekg. V. 4. 10/1060/942

9 UEGYLt. Ekg. V. 4. 10/1060/942 „A bözödújfalvi úgynevezett szombatos-zsidók ősi székely családok megtévedt sarjai, akik káros befolyások következtében hagyták el őseik hitét. Hála Istennek, hogy most megszabadultak a zsidó befolyás alól s majdnem mind áttértek az unitárius hitre. A hosszas tévelygés s az a szellem, mit a zsidóságtól sajátítottak el, meglátszik rajtuk, de egyházközségünk vezetősége mindent elkövet, hogy ezek a székely testvéreink, levetkőzve magukról minden idegen befolyást, ismét igaz, becsületes székelyek legyenek. Éppen ezért méltányos, hogy az egyházközségünknek ezen nehéz munkájában olyan anyagi támogatásban részesüljön, hogy az anyagi gondoktól mentesülve, minden erejével az új szellemi élet felépítésén dolgozhassék."

10 UEGYLt. Ekg. IX. 6. 13/1005/944

Az EKT 1944. május 11-én tartott ülésén a zsidókkal kapcsolatos két határozat között pedig egy olyan feljegyzés található, ami arra enged következtetni – ha nincs is explicite kimondva –, hogy az egyház anyagi igényeit részben az elkobzott zsidó ingatlanokból kívánta kielégíteni: „Dr. Gelei József főgondnok-elnök szintén bejelenti, hogy Egyházunkat érdeklő anyagi kérdéseket illetően néhány egyházi emberrel megbeszélést folytatott, s jelzi, hogy közelebbről ez ügyben megkeresendő a m[agyar]. kir[ályi]. kormány a minisztériumok útján s mind a fennálló deficit elegyíttetését, mind pedig a szükséges földbirtok és házak kieszközlését meg kell próbálni."[11]

VII. Áttérések

Az áttérési kérések vizsgálata tudja a legmeggyőzőbben megvilágítani az egyház arra irányuló törekvését, hogy mindenáron vessen gátat a „káros faji keveredéssel" veszélyeztető áttéréseknek. E törekvésében olyannyira következetes volt, hogy néhány rendkívüli esettől eltekintve teljesen elzárkózott zsidó vallásúak átvételétől, az egyház nemzeti jellegének megőrzésére hivatkozva. Az EKT-nak az ügyben tanúsított merev magatartását több ízben még az egyházon belül is bírálat érte. Ezeket a bírálatokat azonban inkább gyakorlati tényezők és szempontok, mintsem filoszemitima érzelmek motiválták. Szemléletes példa erre a Duna-Tiszamenti unitárius egyházkör esperesének, Csíki Gábornak az EKT merev, elutasító álláspontját bíráló kijelentése: „Szomorú az, hogy az egyház, főképp a budapesti egyházközség, egykor rosta nélkül vette át a jelentkező zsidókat, akik nemcsak keresztényi, de nemzeti szempontból is súlyos kifogás alá esnek. […] E. K. Tanács azonban tudtommal még senkit sem vett át, illetve nem adott engedélyt az átvételre senkinek, még olyanoknak sem, akiknek élettársuk unitárius. Szíves figyelmébe ajánlom E. K. Tanácsnak a többi keresztény egyházak gyakorlatát, amelyek az átvételtől á limine nem zárkóznak el – mint ahogy azt a mi Főhatósági határozatunk se célozza –, hanem rendkívüli esetekben, ha valóban érdemes akad átvételre, előzetes katekizálás után az illetőt átveszi. Az az érzésem, hogy mi most az egyik szélsőségből a másikba estünk."[12]

Az áttérési kérvényeket az EKT-hoz felterjesztő lelkészi ajánlásokból, kísérőlevelekből kibontakozó lelkészi állásfoglalások mikro-képei az egyháztársadalom zsidókkal szemben tanúsított magatartásának, amely képet a kettősség jellemzett. Így voltak, akik az EKT-hoz felterjesztett zsidó áttérési kéréseket tá-

11 EKT jkv. 1944. máj. 11. 180. jkvp. 216.

12 UEGYLt. 995/1925 133/869/944

mogatták[13], és voltak, akik disszimilációs és faji érveket hangoztatva a kérések elutasítását szorgalmazták. Ez utóbbiak csoportjába tartozott Csíki Gábor, aki több ízben ellenezte az áttérési kérésekhez csatolt észrevételében a zsidók felvételét.[14] Csíki azonban nem zárkózott el teljesen, és ha kellőképpen igazoltnak látta a kérvényező lelki hasonulását, amelyhez gyakorlati szempontok is társultak, támogatta ezek felvételét.[15] Ebbe a csoportba tartozott Bíró Lajos hódmezővásárhelyi lelkész is, aki ellenezte ugyan, hogy „egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai"[16], mégis azzal a kéréssel fordult az EKT-hoz, hogy olyan esetekben, amikor az egyház érdekei megkívánják, vegyék fel azokat, akik az egyház – és elsősorban annak anyagi – érdekeit szolgálni tudják. Bíró Lajos tehát azon lelkészek prototípusa volt, akik, jóllehet zsidóellenes nézeteket vallottak, az egyházi érdekeket mégis ezek fölé helyezték. Ezzel összhangban az EKT-hoz intézett áttérési kérésre bár pozitív elbírálást sürgetett, javaslatát mégis antiszemita érvekkel indokolta: „Bánó Zsigmond 70 év körüli ember – írta. […] *Második házasságából nincsenek gyermekei, tehát fajvédelmi szempontból sem kell attól félnünk, hogy rontja a fajt.*"[17] A felvételt kérő vallásos érdeklődése mellet anyagi és demográfiai érveket is felsorakoztatott javaslata támogatására: „Az új tag tekintélyes anyagi hozzájárulással támogatná leányegyházunkat, ami biztosítaná fennmaradásunkat akkor is, ha ne talán bekövetkezne az, amitől minden évben félünk, hogy megvonják a segélyünket."[18] Végezetül ő is enyhítést javasolt az áttérési kérések elbírálásának terén, más egyházakkal példázódva, akik nem zárkóztak el a felvételektől.[19]

Az unitárius egyház – zsidók viszonyrendszerről legpontosabb képet az áttérési kérvények vizsgálata révén nyerhetünk. A beérkezett kérvények túlnyomó többségének az EKT részéről történő elutasítása ugyanis meggyőzően vetíti a vizsgálódó elébe az egyház e kérdésben tanúsított elzárkózó magatartását.

---

13 UEGYLvt. 80/709/942; UEGYLvt. 995/925 84/ad973/942

14 UEGYLt. 995/1925 88/1368/1942; UEGYLvt. 111/550/944 „A magam részéről nagy hibának tartom, hogy annak idején szinte válogatás nélkül vettük át a zsidókat, akik talán még Galíciában születtek és érzelmi közösséget se fajunkkal se egyházunkkal nem éreztek."; UEGYLvt. 995/925 106/943; 995/1925 1146/943

15 UEGYLvt. 135/871/944 UEGYLt.; 995/1925 133/869/944

16 UEGYLt. 995/1925 102/851/943 „Én sem akarom, hogy egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai, de úgy, ahogyan a főtanácsi határozat is mondja „kivételesen", amikor az okosság is úgy kívánja, és parancsolja, akkor kegyeskedjék élni ezzel a kivételes elbánással."

17 Uo.

18 Uo.

19 Uo.

Kimutatás az Unitárius Egyházba betérni szándékozó zsidók EKT-hoz intézett kéréseiről (**Forrás 995/925 jelzetű csomó**)

Év	Kérések száma	Elfogadott	Elutasított	Megjegyzés
1941	2	1	1	1 magyar származású
1942	11	1	10	1 magyar származású
1943[20]	11	-	11	-
1944	54	6	48	1 magyar származású, 1 tanúsítvánnyal rendelkező
Összesen	**78**	**8**	**70**	**Ebből 4 magyar származású engedélyezett**

Az áttérési kérvények elbírálásánál világosan nyomon követhető a zsidóktól elzárkózni szándékozó irányvonal, amelyen törést mindössze az a néhány eset mutat, amikor zsidó származású és felekezetű személyek felvételét engedélyezték. A kedvező döntéseket több tényező befolyásolta: az EKT számára bizonyítottnak tűnő lelki integráció, hasonulás, „ősi unitárius" családtagság, magyar származás, esperes és püspök ajánlása és személyes közbenjárása, vagy egy lelkész által előidézett megváltoztathatatlan jogi helyzet.

Ellentmondásos és zavaró tényező ellenben, hogy bár több kérvényező is rendelkezett hasonló feltételekkel (lelki hasonulás, asszimiláció, unitárius családtagság, magyar származás, esperesi ajánlás), öt személy pedig a törvény előírásainak értelmében mentesült a zsidó minősítés alól,[21] mégis elutasításra találtak. Két, döntőnek bizonyuló feltétel ellenben hiányzott ez utóbbiaknál: a megváltoztathatatlan jogi helyzetet előidéző felvételi aktus, valamint a püspök személyes közbenjárása. Mivel az átvett zsidó felekezetű és származású kérvényezőknél – két kivétellel – az előbbi feltétel hiányzott, úgy tűnik, döntő szereppel bírt Józan személye is. 1941 decemberében Huszár Ödönné felvételét maga Józan engedélyezte Ürmösi Károly kolozsvári lelkésznek, miután az érintett megfelelő bizonyítékokat mutatott fel „magyar érzés szempontjából való megbízhatóságára nézve."[22] Az EKT határozatát ellenben itt még nem a püspök közbenjárása,

20 Két felvételi kérés kimeneteléről nem tudunk semmit. Ezeket nem tüntettük fel kimutatásunkban.

21 EUEGyLt. 995/1925 84/973/ 942; EUEGyLt. 995/1925 139/1044/944; EUEGyLt. 995/1925 108/181/944; EUEGyLvt. 995/1925 105/1409/943; EUEGyLt. 80/709/942

22 EUEGyLt. 995/1925 73/ad1735/941

hanem az előállott tényállás befolyásolta: az EKT utólag jóváhagyott egy már végrehajtott aktust.[23] 1944-ben két átvételi kérést azonban az EKT a püspök írásbeli ajánlására fogadott el (a püspök nem lehetett jelen az ülésen).[24] Döntőnek bizonyult ugyanakkor mindkét esetben, hogy a kérvényezők „ősi unitárius családba" házasodtak, ami biztosította lelki hasonulásukat vallásilag és nemzetileg is, aminek tényét az esperes is megerősítette.[25] A fentieken kívül még két személy kérvényét hagyták jóvá. Az egyik felvételét az EKT azért engedélyezte, mert beteg ura, akit gondoz „ősi unitárius családból származik."[26] A másiknál az átvétel okát nem tartalmazza a határozat.[27] Ez utóbbi két eset azért hat „zavarólag", mert információink kizárják a fentiek esetében meglévő feltételeket. Ugyanakkor jóval megalapozottabb kéréseket elutasítottak – mint például az udvarhelyi Türk Sándorét, akinek magyar érzületéről Bálint Ödön esperes mellett[28] Sigmond József udvarhelyi lelkész[29] és Jodál Gábor, a Magyar Párt Udvarhely megyei tagozatának egykori elnöke is írásbeli bizonyságot tett.[30]

Az egyház magatartását tükrözi Gál Vilmos esete is, aki tíz évig a brassói egyházközség presbitériumának tagja, egy ideig pedig gondnoka volt, és irodalmi munkásságot is folytatott a *Keresztény Magvető* és *Unitárius Jövendő* kiadvá-

---

23 EUEGyLt. 995/1925 73/1735/941 „Tekintettel azonban arra, hogy a főtisztelendő püspök úr dr. Huszár Ödönné felvételére kolozsvári t[isztelet]b[eli]. esperes lelkész a[atya]fiának engedélyt adott, amely intézkedés harmadik, külső személyekkel szemben az egyházat kötelezi, a tett intézkedést jóváhagyólag tudomásul veszi."

24 EUEGyLt. 995/1925 126/748/944 „[…] a kérésben felhozott indokokra való tekintettel, figyelemmel Főtisztelendő Püspök Úr ajánlására is, szavazattöbbséggel járul hozzá ahhoz, hogy Mihály Sándornét, szül. Bernát Saroltát és Feigl Istvánt az unitárius egyház tagjai közé marosvásárhelyi esperes lelkész a[tyánk]fia felvegye."

25 Uo.

26 EUEGyLt. 995/1925 135/87/944

27 EUEGyLt. 995/1925/134/871/944

28 EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 „[…] mint csendes természetű és jó zsidó emberekkel, föltétlenül nyer az udvarhelyi egyházközség."

29 EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 (110/1942) Sigmond csendes, komoly magatartású emberként említi, aki „[…] jó magyar polgári családokkal tartott fenn összeköttetést. […] Tíz esztendei udvarhelyi lelkészkedésem ideje alatt úgy ismertem a családot, hogy semmi kifogásolnivalót nem találok benne, éppen ezért ajánlani tudom az átvételt, mert úgy hiszem, itt akármelyik keresztény felekezet szívesen átvenné."

30 EUEGyLt. 995/1925 84/ad973/942 (2/1943) „[…] a kisebbségi sorsban magyar nemzethűségi szempontból nem csak kifogástalan magatartást tanúsított, hanem egyike volt azon kevés zsidóknak, aki minden kommunista vagy cionista mozgalommal szembeszállott s magyar nevelésének és mentalitásának magyar kulturális intézmények támogatásával s magyar egzisztenciák megmentésével adott sorozatosan kifejezést."

nyokban. Mindezek ellenére – jóllehet Gál és családja is a sepsiszentgyörgyi egyházközség tagjai voltak – az EKT még a támogatást is megtagadta ahhoz, hogy nevezett és családja elnyerhesse a zsidótörvények alóli kivételezést.[31]

Az egyházi vezetőség „zsidótlanító" törekvésének szélsőségekbe hajló, bizarr jellegére utalnak azok az esetek, amikor a felvétel egy etnikailag magyar, felekezetileg izraelita számára is kérdésessé vált, nehézségekbe ütközött, elsősorban akkor, ha felvétele az egyházba zsidó származású személy betérését is eredményezte. Erre a faji kizárólagosságra mutat Szent-Iványi Sándornak Albert Erzsébet felvételi kéréséhez csatolt, kedvező elbírálást kicsikarni óhajtó, antiszemita érvet felhasználó javaslata, amelyben az áll: tekintettel, hogy a kérvényezőnek nincs gyermeke, és már 60 éves, tehát gyermeke sem lehet, így kizárt, hogy átvétele zsidó származású egyén áthozatalát is eredményezze, mint egy megelőző alkalommal, amikor a magyar anya félzsidó gyermekét is magával hozta.[32]

Az alábbiakban ismertetett esetek egyébként nemcsak azt igazolják, hogy a magyar származás nem jelentett garanciát a visszafogadásra, ami a zsidó szellemiség, „fajidegen elem" importjának veszélyét is magában rejthette, hanem azt is, hogy ezek inkább „balesetszerűen", az események szerencsés alakulása révén rendeződtek a kérvényezők számára kedvezően.

Kiváló példa erre Sárközi Róza esete, akit Szent-Iványi Sándor az EKT tudta nélkül vett át. Mint megtörtént aktust az EKT utólagosan jóváhagyta az átvételt, amit azonban Kiss Elek főjegyző megfellebbezett. A bonyodalom végül jogi alapon jutott nyugvópontra, amikor a Főtanács a Jogügyi Bizottság észrevételét szem előtt tartó EKT-határozatot elfogadta.[33] Az érvelés, miszerint „[…] a megtörtént átvétel tényének jogi hatálya nem változtatható meg",[34] arra utal, hogy Sárközi kérésének kedvező elbírálása nem magyar származásának, hanem Szent-Iványi felvételi lépésének köszönhető, amely megváltoztathatatlan helyzet elé állította a főhatóságokat.

Hogy nem egyedülálló, elszigetelt jelenségről volt szó, azt Albert Erzsébet esete is igazolja, akinek szavazat alá bocsátott kérése mellett és ellen 7–7-en szavaztak. A patthelyzetet Józan Miklós EKT-elnök szavazata oldotta fel, aki a fel-

---

31 EUEGyLt. 995/1925 115/623/944

32 UEGYLvt. 995/1925 114/595/944 „Tisztelettel jelentem, hogy nevezett ma már közel hatvan éves [...] eddig gyereke nem volt, nem valószínű tehát, hogy a jövőben is gyereke szülessék, így hát egyházunk nem kerül abba a helyzetbe, hogy – *amint a múlt évben átvett Sárközi Róza átvételénél indokolták – az átvett nem zsidó származású anyát követné félzsidó származású gyermeke.*" [kiemelés PJ]

33 EUEGyLt. 995/1925 113/47/944

34 EUEGyLt. 995/1925 113/47/944

vétel javára billentette a mérleg nyelvét.[35] Az EKT-határozatot azonban Kiss Elek főjegyző megfellebbezte.[36] Visszavételét bizonyára kedvezően befolyásolta, hogy izraelita vallásra történő áttérése után is aktív kapcsolatot ápolt a Koháry-utcai budapesti unitárius egyházközséggel (templomlátogatás, jótékonykodás), gyermektelensége, valamint hogy „jó magyar hazafihoz illő életet élt."[37]

A legkirívóbb Tóth Mária esete, akinek kérését az EKT bármiféle indoklás nélkül egyszerűen elutasította.[38]

Egyetlen „zavarmentes" visszavétel a Tófalvi Juliannáé, akinél azonban valószínűen sokat nyomhatott a latban, hogy több nemzedékre visszamenőleg unitárius felmenői voltak, és egész idő alatt fizette az egyházfenntartói járulékot a budapesti egyházközségnek, így „bizonyságát adta" unitárius „lelki integritásának".[39]

Az áttérések tárgyalásakor felvetődik Józan állásfoglalásának kérdése is. Intézkedéseiről fennmaradt adataink „mérsékelt" filoszemitizmusra utalnak. Szkepticizmusra adnak okot ugyanakkor azok az esetek, amikor személyesen is közbenjárt egyes kérvényezők érdekében. Kérdés: vajon miért nem intézkedett hasonlóan más kérvényezők ügyében is. Egyik magyarázat erre mozgásterének beszűkülése lehet, amely az átvételeknek az EKT hatáskörébe való utalása következtében állt elő. Erre az állapotra utal Nádas Lászlóhoz intézett válasza: „Magam a kérdésben nem járhatok el, ezt egyházi törvényünk szabályozza."[40] Ugyanezt látszik erősíteni egy másik, Diamant Katalin részére küldött levele, amelyben sajnálattal értesítette az érintettet, hogy „egyházi főhatóságunk vonatkozó rendelkezése értelmében kérésének teljesítése nem áll módomban."[41] A tehetetlenség állapotát sugallja a szombatosok ügyében írott levelének következő sora is: „Ezen én, mint egy ember, nem segíthetek."[42] Nem zárható ki ugyanakkor a személyes kapcsolatok tényezője sem, mint az egyes személyek melletti „határozottabb" kiállás mozgatórugója, bár ez a rendelkezésünkre álló áttérési iratokból sajnos nem dokumentálható.

---

35 EUEGyLt 995/1925 114/609/944

36 Uo.

37 EUEGyLt. 995/1925 114/ 609/944 (595/1944)

38 EUEGyLt. 955/1925 132/816/944

39 EUEGyLt. 995/1925 134/871/944 „Kérésem támogatására megemlítem, hogy családom minden tagja, visszamenőleg is, mindannyian unitárius vallásúak és soha közöttük senki más felekezet tagja nem volt. Áttérésem dacára az egyházi adót a mai napig is pontosan fizettem és lélekben is mindig az unitárius egyház tagja maradtam."

40 EUEGyLt. 995/925 88/1368/942

41 EUEGyLt. 103/ad952/943

42 EUEGyLt. 995/1925 142/1410/942 (366/1942)

Összegzésként elmondható: az áttérési kérelmekkel kapcsolatos dokumentumok egyértelmű bizonyítékai annak, hogy az egyház döntéseit nem gyakorlati, hanem erőteljes ideológiai elvek vezérelték. Ugyancsak e kérvényeknek és elbírálásuknak tükrében mondhatjuk, hogy az egyház következetesen felvállalta a faji alapú antiszemitizmust, ami a zsidó személyek felvételének elutasítását eredményezte.

VIII. Unitárius antiszemita irodalom

1940 és 1944 között az időszakosan megjelenő unitárius kiadványokban (*Keresztény Magvető, Unitárius Egyház, Unitárius Közlöny, Unitárius Értesítő*) gyakran találkozhatunk a zsidókérdést taglaló írásokkal, amelyek lényegében újrafogalmazták, szintetizálták koruk zsidóellenes vádjait: a kereszténységre veszélyes romlott szellemiség és erkölcs, világuralomra törekvés, gazdasági kizsákmányolás, Magyarország trianoni katasztrófája. Vagyis egyaránt megtalálhatjuk ezekben mind a középkori gyökerekből táplálkozó, egyházi frazeológiára építő konzervatív, mind pedig a modern antiszemitizmus által megfogalmazott zsidóellenes vádelemeket.[43]

E megnyilatkozásoknak közlése és számukra az egyes kiadványokon keresztüli nyilvánosság biztosítása egyben terhelő bizonyítéknak tekinthető az egyház e kérdésben tanúsított álláspontját illetően. A Székelyudvarhelyen megjelenő *Unitárius Egyház*ban található antiszemita publikációk ugyanakkor arra engednek következtetni, hogy nemcsak az egyház legfelsőbb vezető köreiben, hanem a lelkészek közt is többen vallottak zsidóellenes nézeteket. Kivételt ez alól két kiadvány képezett: a prédikácókat és tanulmányokat tartalmazó *Keresztény Magvető* és a Budapesten Szent-Iványi Sándor[44] által szerkesztett *Unitárius Értesítő*. Szent-Iványi egyébként a deportálások alkalmával aktívan bekapcsolódott a zsi-

---

43 Bővebben lásd Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 2005, 42–97.

44 Szent-Iványi Sándor (1902–1983): 1924-ben fejezte be teológiai tanulmányait. Ezt követően a cambridge-i Harvard Egyetemen folytatta teológiai tanulmányait. 1927-ben szentelték pappá, és ettől az évtől kezdődően a kolozsvári egyházközség lelkészének nevezik ki. Teológiai magántanári vizsgát 1932-ben szerzett és egy évet Chicagóban folytatta tanulmányait. 1933-tól kezdődően helyettesi, 1935-től rendes tanári minőségben oktatott az Unitárius Teológiai Akadémián, a gyakorlati tanszéken. 1938-ban Magyarországra költözött, ahol a budapesti egyházközség lelkésze volt 1946-ig. ezt követően az Amerikai Egyesült Államokba telepedett át, ahol szintén lelkészi minőségben tevékenykedett. Tagja volt a Tizenegyek írói csoportosulásnak és az Erdélyi Fiatalok mozgalmának.

dókat mentő akciókba,[45] és a deportálások előtt és alatt is határozott filoszemita álláspontot képviselt. Személyes és baráti kapcsolatot ápolt neves zsidó személyiségekkel: Bisseliches Mózessel,[46] Komoly Ottóval,[47] Földes Miklóssal, Oscar Kaufmannal,[48] Dánielné Lengyel Laurával.[49] A zsidótörvények által sújtottak segélyezésére létrehozta az Unitárius Segélyező Bizottságot, rendszeresen látogatta a budapesti gettók lakóit, a deportálások elől menekülőket pedig igyekezett búvóhelyekhez juttatni, akik közül sokakat saját lakásában helyezett el ideiglenesen.[50] Segített a deportálások alóli felmentéshez szükséges iratok megszerzésében. Zsidók melletti nyílt és határozott állásfoglalásának jele, hogy egyedüli keresztény papként volt jelen Hevesi Simon[51] temetésén, amelyre minden keresztény felekezet meghívót kapott.[52] Kritikusak és elmarasztalóak az 1944. esztendőt meghatározó két belpolitikai eseményére reflektáló írásai is. *Kossuth húsvétja közeleg* című cikkében hűtlenséggel és pálfordulással vádolta nemzedékét, amely megtagadta és feladta azokat az eszméket, amelyekért „Kossuth harcolt és

---

45 Erről bővebben lásd Szántó Dénes Bálint: *With God against Hitler,* Budapest Hungarian Unitarian Church 1946 című írását. A könyvecske az unitárius egyház apológiájaként is értelmezhető, mely Szent-Iványi tevékenységén keresztül igyekszik pozitív fényben feltüntetni az egyház zsidókkal kapcsolatos viszonyát.

46 Mérnök. A budapesti rabbiképző és az egyetem elvégzése után gépészmérnök lett és vasárugyárat létesített. A magyarországi cionista mozgalom egyik legelső harcosa volt. Több ízben elnöke volt a Makkabeának (cionista egyetemi hallgatók egyesülete), egy ideig a *Zsidó Szeme* szerkesztője, melyben éveken keresztül élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki.

47 Mérnök, magyar cionista vezető, a Mentőbizottság elnöke. A nyilas uralom alatt a Nemzetközi Vöröskereszttel együttműködve jelentékeny mentőtevékenységet fejtett ki.

48 Építész. Egyike a legjelentékenyebb modern színházépítőknek Berlinben, ahol 1900–1933 között élt Itt kezdetben belsőépítészként dolgozott. 1933-ban Palesztinába emigrált, 1939–1941 között Bukarestben, majd haláláig Budapesten élt. A Madách Színház tervezője.

49 Író, kritikus. Első tanulmányai 1895-ben az *Élet* c. folyóiratban jelentek meg. Később a *Budapesti Hírlap* kritikusa, 1912-től az irodalmi és színházi rovat vezetője lett. 1927-től a *Pesti Hírlap*nál dolgozott. Regényeket, novellákat publikált.

50 Szántó Dénes Bálint: i. m. 19–20.

51 Rabbi, hittudományi és filozófiai író. 1894–1897-ig kassai, 1897–1905-ig lugosi rabbi volt. 1905-ben választotta rabbijává a Pesti Izraelita Hitközség. Az Országos Rabbiképző Intézet tanára és vezérlő bizottságának tagja, az Országos Rabbi egyesület elnöke, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület alapítója, a *Magyar Zsidó Szemle*, a *Hacófe*, a *Jabneh* folyóiratok társszerkesztője. A magyar-zsidó társadalmi és kulturális élet egyik vezető egyénisége. A hitélet terén kifejtett érdemes munkásságáért a pesti hitközség főrabbijának nevezte ki.

52 Szántó Dénes Bálint: i. m. 20.

száműzöttségben halt meg". Cikkének zárógondolatát a kossuthi eszmék (függetlenségi) feltámadásának reményével zárta. Ezek a gondolatok a márciusi események tükrében egyértelműen Szent-Iványinak az állami szuverenitás melletti állásfoglalását jelzik, amelyben a magyar társadalmat is felelőssé tette az ország németek általi megszállásért.[53] Két, a megtérés és keresztény életvitel kérdéskörét feszegető írásában pedig a deportálások és nyilas uralom idején elkövetett kegyetlenkedésekért[54] követelt burkoltan őszinte önvizsgálatot, bűnbánatot olvasóitól.[55]

Az alábbiakban ismertetett írások egyfelől az egyházon belül elharapódzott zsidóellenes pszichózis bizonyítékai, másfelől a lelkészek által tematizált, zsidókkal kapcsolatos kérdésekbe engednek betekintést. Feltűnő ugyanakkor a filoszemita írások teljes hiánya, ami az itt ismertetett cikkekkel egyetemben az egyház irányulásának vonalát jelzik a kérdésben.

Az első zsidóellenes megnyilatkozásra az 1941-ben újraindult *Unitárius Egyház* első, szeptemberi számában került sor, ahol egy lelkész Szemlélő álnév alatt az Ószövetség és az unitárius valláserkölcsi nevelés tárgyában indított ankétot. A hozzászólások egész sorát eredményező vitaindító cikk írója az Ószövetség valláserkölcsi nevelésből való kiiktatását a keresztény erkölcs negatív irányú befolyásolásával indokolta. Sztereotip közhelyek hangoztatásával (világuralmi törekvés) arra a következtetésre jutott, hogy az erkölcsileg elbukott zsidóság semmiféle módon sem lehet a keresztény élet példaképe.[56] A zsidóság világuralmi törekvésének tézisét valló ismeretlen szerző teológiailag és történelmileg is meg-

---

53 UÉ 1944/3 3.

54 „Elmarasztaltatunk könnyelműségben, elmarasztaltatunk gőgösségben, elmarasztaltatunk ridegszívűségben, gyűlölködésben, szeretetlenségben, elmarasztaltatunk kegyetlenségben, türelmetlenségben, elmarasztaltatunk embertelenségben, istentelenségben, elmarasztaltatunk minden keresztény hibában és bűnben. S elmarasztaltatunk főként vakságban, értetlenségben, mely behunyt szemekkel és csukott fülekkel lábolt át jótanácsok, prédikációk, szeretetteljes óvások, szenvedések, jajok, irgalomért esedezések és segítségkiáltozások fölött, s csak most, amikor már saját szívünk ver riadót, saját félelmünk reszket bennünket és saját sorsunk tiszavirágára borít a lenyugvó nap halálos árnyat, csak most értjük meg azokat a szenvedéseket, amelyeket a múltban mi okoztunk." UÉ 1944/9. 3.

55 Uo. 1944/9. 3–5., Uo. 1944/3. 3.

56 Unitárius Egyház (továbbiakban UE*)* 1941/1. 2. „[...] az a faj, mely a józanul gondolkozó bármily hitű és nemzetű ember előtt világuralmi törekvésében és annak módjaiban annyira szégyenkövévé vált az emberi mivoltnak és méltatlanná – eddig is homályon keresztül nagynak látott – múltjához, de az általános emberihez is, – az nem lehet egy pillanatra sem példa, sem jellemben, sem történelemben a jézusi erkölcsi és hitalapok indításához és kiformálásához."

alapozatlan eszmefuttatását végül azzal a következtetéssel zárta, hogy a magyarság számára idegen és sivár Ószövetség hiányát egy „magyar testamentum" megírásával szükséges pótolni.[57] Ennek, elképzelései szerint, a magyar történelem kiemelkedő egyéniségeit, azok és a magyar nemzet „nemes tulajdonságait" kell kiemelnie és tartalmaznia: „Akadjon, vagy tán akadt is, aki zengzetes anyanyelvünkön, legendaszerűen, röviden és minden történet végén a befejezésben erkölcsi tanulsággal egy magyar testámentumot ír és ad mihamarabb, de már a jövő tanév alatt – ha másképp nem lehet: egyházi szűrőinken keresztül – mindnyájunk kezébe. Mindnyájunk kezébe *magyar testámentumot*, kiknek lelkén a múlt fájó szomorúsággal átdörög, a jelen tiszta öntudatossággal átnyilall és a jövő minden szépségében, jóságában és nagyságában föl akar derülni."[58]

A Szemlélő által felvetett javaslatra született válaszok meglehetősen pontos képet nyújtanak a lelkészek zsidókérdésben tanúsított álláspontjának feltérképezésére, amelyeknek közös vonása, hogy a filoszemitizmus legparányibb jelét sem fedezhetjük fel bennük, Kővári Jakab hozzászólásának kivételével. (Igaz ez a más vonatkozásban írt cikkekre nézve is.) Elismerték ugyan az Ószövetség létjogosultságát a valláserkölcsi nevelésben, de éles választóvonalat vontak, különbséget tettek az ószövetségi és koruk zsidósága között. Míg az előbbieket erkölcsileg követendőknek minősítették, az utóbbiaktól teljesen elzárkóztak és mint a romlott szellemiség, erkölcsiség hordozóit, terjesztőit a kereszténység elsőszámú ellenségeinek nyilvánították.

Kővári Jakab *A Biblia és a nemzeti öntudat kérdése* című válasza markáns példája ennek a szemléletnek. Írásában egyfelől történelmi tények felsorakoztatásával bizonygatta, hogy az Ószövetségnek nincs semmiféle erkölcsiséget vagy nemzeti öntudatot romboló hatása,[59] a szombatossággal kapcsolatban ellenben már a következőképpen fogalmazott: „A történelem folyamán Erdély földjén a szombatos szekta volt az Ótestamentum sínpárjain az egyedüli kisiklás, mely nemzetmegtagadáshoz, zsidózáshoz vezetett. Az elmúlt év eseményei azonban megmutatták, hogy követőinek faji állagán az sem változtatott."[60] Biológiai, faji alapú zsidóellenességére mutat ez utóbbi megjegyzése, miszerint a székely szombatosok zsidó vallásra történő áttérése nem változtatott azok „faji állagán".

Az *Unitárius Egyház* ugyanezen számában *Okkal s móddal* cím alatt megjelenő névtelen írás szerzője is felsorakozott azok mellé, akik az Ószövetség és

57 Uo.
58 Uo.
59 UE 1941/3. 20–21.
60 Uo. 21.

ezzel párhuzamosan a zsidó szellemiség kiiktatását javasolták.[61] A zsidókérdés megvitatását, a zsidókról előkerülő „új információk" ismeretében, időszerűnek tartotta és támogatta a Szemlélő Ószövetséget magyar történelmi eseményekkel helyettesítő javaslatát.

E koncepcióban Simén Dániel teológiai tanár hozott szemléletváltást. Szerinte a kérdést nem szabad a zsidókérdés problematikájával összemosni, mivel az Ószövetség, jóllehet ugyanannak a nemzetnek a terméke, más kulturális környezetben más vallásos és erkölcsrendszerek hozták létre, mint a kora zsidóságának szellemiségét meghatározó Tóra és Talmud.[62] Az Ótestamentum szemben áll a rabbinikus Talmuddal, mint ahogyan a keresztény világ is szemben áll az „elzsidósodó" társadalmi eszmékkel és erkölcsi értékekkel.[63] A zsidó kérdést szerinte humánusan, de véglegesen meg kell oldani.[64] Ezt a kérdést azonban a témától különállóan kell tárgyalni. Elismerte, hogy „[...] az Ótestamentumban vannak kirostálandó anyagok, akár a Szentkönyv fogalma, akár a tiszta kereszténység, akár a valláspedagógia szempontjából."[65] Ezt azonban a bibliakritika, a vallálélektan segítségével, a zsidókérdéstől elvonatkoztatva lehet megoldani. Összességében Simén az Ószövetség védelmében szólt, de világosan elkülönítette az ószövetségi erkölcsiséget a szerinte kora zsidóságát befolyásoló Tóra és Talmud moráljától. Írása szerint az Ótestamentum revíziója vagy eltörlése az elemi oktatásból nemcsak egyéni kifogásként jelentkezett, hanem az egyházat egyre gyakrabban és egyre szélesebb körben érdeklő kérdésként.[66]

1944-ben a névtelen vitaindító *Még egyszer az ó-testamentum* címen tért vissza a témához. Írásában rendkívül vehemens és durva hangnemben az Ószö-

---

61 „ A problémák között a legújabbszerű a zsidó történeteknek vallásoktatásunkból való kihagyása. Időszerű ez a kérdés most, amikor tisztán látjuk a zsidóság üzelmeit ország és világszerte. Egy világi ember azon bosszankodott, hogy gyermekének egy egész esztendőn keresztül zsidó történeteket tanítottak akkor, amikor talán az egész világ éppen a zsidóság sátáni munkája miatt ég, szenved és sóhajtozik boldogabb és emberibb élet után. Ezzel a kérdéssel talán mindnyájan így vagyunk." UE 1941/3. 22.

62 „A magunk részéről nem titkoljuk, hogy az utóbbit tartjuk helyesebbnek és igazabbnak, mert az ótestamentumi judaizmus más, mint a talmudizmus, a próféták szelleme más, mint a thóráé, tiszta nemzeti törekvésük, mely sok szenvedés tisztító tüzén esett át, nem hasonlítható össze a »páholyban ülők« kiválasztottságának eszméjével, Isten-élményük mélysége és drámaisága egyenesen ismeretlen a rideg vallásos formalizmusban élő zsidók előtt." UE 1941/4. 27.

63 Uo.

64 Uo.

65 Uo.

66 Uo.

vetség igehirdetésből való mellőzését szorgalmazta, mivel – írta – az a keresztény világra örökös veszélyt jelentő dekadens zsidó erkölcsöknek terjesztője.[67] E felvezetést követően automatikusan következett konklúziója, amely szerint a zsidóság az emberiség erkölcsi és szellemi megrontója, mely évszázadok óta mérgezte/mérgezi a keresztény világot: „Szinte hihetetlen, hogy ép érzékek birtokában ma valaki ne érezze annak a világgúnynak undorító szagát, lelki, szellemi és erkölcsi betegségekkel telített levegőnek orrfacsaró illatát – amely csak itt minálunk is a *zsidó-tályog* fölnyitása után előttünk és körülöttünk az országban szétáradott és tudatossá lett? […] Nem önmagunktól kellett-e megiszonyodnunk és megundorodnunk, hogy századokon keresztül elfogadhattunk, benne éltünk és jól éreztük magunkat egy ilyen lelkiség és szellemiségtől fertőzött és utóbb már túláradott légkörben."[68]

E fenti kategóriákat (erkölcstelenség, dekadencia) természetszerűen követte írásában a kizsákmányolásra, világuralomra törekvése, amelyeket szintén zsidó „alaptulajdonságokként" prezentált. Eszmefuttatásának eredetiségét azonban elsősorban mégsem az Ószövetség igehirdetési mellőzése képezte, hanem az, hogy ezen túlmenően az Újszövetség létjogosultságát is megkérdőjelezte, mivel szerinte e kóros eszmék, magatartásformák nemcsak az Ószövetségben, hanem az Újszövetségben is megtalálhatóak. Éppen ezért a bibliai szövegeket és zsidókérdést is a koreszmék szemszögéből kell megvizsgálni és megítélni.[69] Kijelentése, miszerint a világnak nemcsak szellemileg, hanem fizikailag is meg kell tisztulnia a zsidóságtól, akár úgy is értelmezhető, hogy a kérdést hitleri minta szerint képzelte el megvalósíthatónak.[70]

---

67 UE 1944/5. 1. „[…] nem-e önveszedelmének bekövetkezését szolgálta öntudatlanul a keresztény világ, mikor az ó testamentum levegőjében éldeltet és éldeltette nemzedékek életét? S mégis 2 évezred ősi kábulatában túlnyomó része a kereszténységnek nem azt hiszi-e, hirdeti-e még ma is, hogy a bibliai, az ó testamentumi *kiválasztott nép* és a *mostani zsidóság nem tévesztendő össze*, nem egy és ugyanaz? Holott: - a test: nem, de a *szellem: egy és ugyanaz* múltban és ma, ott és itt egyaránt. És csak ma ezerszerte rafináltabb formában, de minden időkben az lesz! Az lesz, mert ez a szellem: Ma már, aki ezt világosan nem látja, vagy nem akarja látni és beismerni, az tudatosan a vesztébe rohan és rohantat másokat is!"

68 Uo.

69 Uo. „[…] ennek és minden eddigi és következő nemzedéknek is nem a koreszmék szerint kell-e berendeznie életét és ebből a szemszögből nézve: nem „*kóreszme*" – e a zsidóság szereplése és szelleme, lelkisége az ó és az új korban, az ó- és új test.-ban egyaránt?"

70 Uo. „[…] amint meg kell tisztulnia tőlük a világnak – testileg és szellemileg, úgy meg kell tisztulnia tőlük, a keresztény világnak is a zsidó szellemiségtől, lelkiségtől, erkölcsiségtől –, amelyet csak úgy áraszt az ó test[amentum] magából."

E cikkre reflektálva Ürmösi József – Simén Dánielhez hasonlóan – kijelentette, hogy mindaz, ami a koruk zsidóságának jellemzője, nem az Ószövetségből, hanem a Talmudból származik: „[…] ha kartársam figyelmesen tanulmányozta a zsidókérdést és figyelemmel kísérte e tárgyról tartott sorozatos rádió előadásokat, észrevehette, hogy a zsidókérdés és magatartás minden furfangja, rafinériája, amelyet a közelebbi századokban faji szervezettségükkel kifejtettek, mind a Talmudban van kidolgozva s tulajdonképpen ez az ő irányítójuk és szent könyvük."[71] Szerinte az ószövetségi zsidóság szellemi megromlását a későbbi időkben kialakuló anyagiasság okozta, elfogadva ezzel ő is azt a tételt, miszerint a zsidóság ebből eredendően kollektíven bűnös, és erkölcsileg züllött.[72]

Ugyancsak a „romlott" zsidó szellemiség terjesztőit vélte felfedezni Sebe Ferenc lelkész a vándor színtársulatokban, amelyek szerinte a magyar gondolkodásra, kultúrára romboló hatással vannak, amikor a magyar lélekbe idegen, erkölcstelen szellemiséget „táplálnak be".[73] Írásában nem feledkezett meg hangsúlyozni, hogy a környéken – ahol ő lelkész – járó színtársulat tagjai közt zsidó is van, aki ugyanakkor kapcsolatot tart fenn az egyházközségében lakó zsidó emberrel is.[74] Figyelemre méltó abbéli törekvése, amellyel minden áron bizonyítani igyekezett a zsidóság kapcsolatát ezekkel a színtársulatokkal.

Az 1944. március 19-i német megszállás után fokozódó zsidóellenes hangulat jól nyomon követhető az ezt követő időszakban megjelent írásokban, amelyeknek hangneme ekkorra már egyre türelmetlenebb és agresszívabb. Ez és a háborús helyzet kedvezőtlen alakulása is közrejátszott abban, hogy az *Egy akol, egy pásztor* ismeretlen szerzője az *Unitárius Egyház* májusi számában meglepő vehemenciával támadt a zsidóság ellen. A háborús kitartás fokozásának céljából megszerkesztett írásból egyébként egyértelműen kitűnik az a szándék, hogy

---

71 UE 1944/7. 4.; „Végül ami a zsidóknak az utóbbi században nyilvánvalóvá lett minden alattomos hitványságait és bűneit illeti, amely most lett nagyjában és részleteiben ismeretessé előttünk, éppen ezáltal lehet ma reámutatni nyíltan, világosan, példaszerűen, hogy volt egy nép, melynek kiváló lehetőségei voltak évezredek óta, hogy nagy nép lehessen, megvoltak a szellemi alapjai, de az anyagiasság, a pénz szerelme és a csalafintaság, alattomosság stb. miatt elvesztette minden rokonszenvét és gyűlöltté lett." Uo. 5.

72 Uo.

73 „Műsorukba veszik a lehető legdivatosabb és legröhögtetőbb […] operetteket, s azoknak – minden építőkedvű magyar ember előtt lejárt és csömörletes – humorával, átlátszóan zsidós, destruktív szellemével csábítják magukhoz a népet s még inkább a zsebéből a pengőket." UE 1944/3. 2.

74 Uo. 3.

mindezt a fokozódó zsidóellenes hangulatra apellálva igyekezett elérni.[75] Ezért „magától értetődően" az elrettentést és mobilizálást a szövetséges hatalmak és a világuralomra, keresztény világ elpusztítására törekvő zsidóság közti koalíció, összeesküvés felvillantásával törekedett fokozni és azt létező valóságnak megrajzolni.[76] Végkövetkeztetése: összefogásra van szükség ahhoz, hogy legyőzhessék a keresztény Európát „[...] teljes megsemmisítéssel fenyegető, a vérszomjasságtól elvakult, pusztításnak, a gonoszságnak, a sátáni szellemnek őrjöngő hadát."[77] Az írás ugyanakkor nemcsak leplezetlen és féktelen zsidóellenessége miatt érdemel figyelmet, hanem azért is, mert egyes lelkészek zsidószemléletén kívül azok háborúról alkotott felfogására is rávilágít: keresztes háború ez a világuralomra törő zsidósággal szövetkezett ellenséges hatalmak ellen.

Az *Unitárius Közlöny* májusi számában az angolszász bombázásokról gúnyolódó hangnemben elmélkedő névtelen szerző írásában nemcsak zsidóellenes, hanem rasszista célzások is fellelhetőek: „Különös ez, barátom, hogy mennyire megharagudtak a négerpilótás angolszászok reánk, magyarokra csak azért, mert mi nem akarunk bolsevizálódni, ragaszkodunk templomainkhoz, családi életünkhöz, gyermekeinkhez és ahhoz a sok nemzeti értékhez, melyet ezer esztendő drága küzdelme megteremtett. Amikor ezek védelmére síkraszálltunk, azonnal bombáztak bennünket. Vagy talán neheztelnek ránk, mert Isten választott népét kezdjük kiválogatni s őket csillaggal megjelölni?"[78]

A Bethlenbe menekült unitárius hívekről szóló beszámolójában R. Filep Imre missziós lelkész azok megélhetési nehézségeit és munkanélküliségét a zsi-

---

75 UE 1944/4. 1. „Gondoljunk csak az anglikán egyház fejeire, akik imádkoznak a kereszténység diadala emlékünnepén a bolsevizmus győzelméért, avagy azokra a többiekre túl a tengereken, akik a tömeg orvgyilkosságokra vállalkozók földi jutalmakra éhes hadát és gyilkoló rongybabáikat és bombáikat ájtatos szemforgatások között áldják meg, – hogy sikerüljön itt Európa földjén kiirtani a keresztények ártatlan százezreit."

76 Uo. „Amíg a keresztény világ önmagával viaskodott, kíméletlen, belső harcokat vívott századokon keresztül – addig is távol volt attól, hogy zászlójára írott szent célját: a szeretet istenországát megvalósítsa, de mióta a halálba süllyedő kereszténységnek a farizeusoknál és írástudóknál is álszentebb része annyira elrugaszkodott önmagától és minden nemes célkitűzéstől, hogy a *világ legnagyobb ellenségének* és *parazitájának*, a világuralomra törő zsidóságnak szekértolójává süllyesztette magát – elvetemülten, teljes vakságával nemcsak saját vesztére tör, hanem szimpla létét is teljesen megpecsételi."

77 Uo.

78 UK 1944/ 4. 12.

dók számlájára írta, egyúttal pedig azon reményének adott hangot, hogy az állam ezt a magyarok számára hátrányos helyzetet meg fogja szüntetni.[79]

Az egyház „vezérkarához" tartozó személyiségek közül Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológiai tanár, dékán írásaiban találhatunk nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásokat. Mindkettőjüknél a zsidókérdés nemcsak politikai, társadalmi, gazdasági, hanem faji problémaként is jelentkezett, amit úgy értelmeztek, hogy a magyar fajra, nemzettestre nézve végzetes következményekkel járhat a zsidókkal való keveredés.

Abrudbányai *Az unitárizmus és a fajelmélet* című tanulmányában a keresztény, nyugati civilizációt fenyegető kommunizmusban nemzetközi erők szövetségét látta, amelynek – még meg nem határozott mértékben – mozgatói és tagjai a zsidók is: „A történelem ezután lesz hivatva pontosan meghatározni azt a szerepet, melyet a kommunizmuson keresztül a nemzetközi zsidóság és szabadkőművesség magára vállalt. Körvonalaiban azonban már most is jelentkezik e szerep. Úgy látszik, mintha a zsidóság, mint faj, örök bosszút esküdött volna a Jézusban elinduló keresztény vallás ellen azért, mert annakidején ez életfelfogás és világszemlélet határozottan és megalkuvás nélkül szembehelyezkedett formális és hamisan alkalmazott faji szempontjaival. […] A megfenyegetett nemzetek felismerték az igazi mozgató erőket, s ma már bizonyosabban tudják, hogy e világraszóló műveletben a kéz Ézsaué, de a hang Jákobé."[80]

Vallás és a mai koreszmék címet viselő, nemzetiszocialista nézeteket hangoztató munkájában pár gondolat erejéig, burkoltan, a bolsevizmus mögött meghúzódó erőket és a kapitalizmust bírálva, ismét hangot adott antiszemita nézeteinek.[81]

Gelei József *Nemzetnevelés* címet viselő, utopisztikus, fajvédelmi szempontok alapján felépített nemzetnevelési programjában, a nemzetet létében fenyegető népként jelenítette meg a zsidóságot. A nemzetiszocialista minta alapján elképzelt, individualizmust elutasító, a társadalmat militarista szellemben és for-

---

79 UK 1942/6. 99–100. „Bethlen 4200 lakója közül 779 zsidó, akik fuvarozással és természetesen kereskedelemmel foglalkoznak. Keresztény üzlet a községben alig van, a zsidó üzletek ellenben egész utcasorokat foglalnak el és míg a bécsi döntés után még nem nyílt egyetlen új keresztény üzlet sem, zsidó nyílt kettő. A zsidó kereskedelmet és túlméretezést korlátozó törvények segítségével reméljük, hogy menekült híveinknek is tisztességes életet sikerül biztosítanunk."

80 Uo. 82–83.

81 „[…] tagadhatatlan, hogy e gondolatkör kialakulásának folyamatát különösképpen meggyorsították azok a nemzetközi erők és kísérletek, melyek, elsősorban a bolsevizmus mögé húzódva, egyes fajok és nemzetek életére törtek." Abrudbányai János: i. m. 19.

mában megszervezni óhajtó programjában, többször is figyelmeztetett a leselkedő belső veszélyre: „Nemzetszolgálat vár a nőre azon a téren is, hogy a kezén megforduló nagy nemzeti vagyon a bevásárlások során hová jut: a magyar kezekbe vagy pedig a fajunkat gyengítő belső ellenségek kezébe."[82] Szélsőséges zsidóellenességére mutat a nemzettest biológiai állagának „nemesítésére" vonatkozó kijelentése, amely szerinte „a nemzet állagának minőségi nevelése, mely a fajbiológia ismeretei alapján a nemzet testét megszabadítja a káros fajidegen elemektől és ezáltal az elkülönítéssel nemesíti."[83]

Többször visszatérő gondolat Geleinél a zsidóság olyszerű beállítása, mint a nemzet életterét visszaszorító, azt kizsákmányoló elem: „A zsidóság pl. a magyartól nem életjogokat vett el, nem törvényeinket játszotta ki, hanem a nemzetet életlehetőségektől fosztotta meg, a honnak belső kifosztását és megrablását követte el."[84] A nemzeti széthúzást ugyancsak a zsidó összeesküvésnek tulajdonította.[85]

Amint arról a fenti írások is tanúskodnak, szerzőik szemében a zsidóság nem etnikai vagy felekezeti, hanem faji kategóriaként jelent meg, e kritériumrendszer alapján definiálták. Ebből eredendően egy olyan, sajátos vonásokkal rendelkező fajként tekintettek rá, amely az erkölcs, szellemi élet és étosz tekintetében az ókortól kezdődően negatív előjelű átalakuláson ment keresztül. Eme átalakulás révén kiformálódott markáns ismertetőjegyek a következők: keresztényellenesség, világuralmi törekvés, kapzsiság, destrukív, dekadens erkölcsi értékrend. Következésképpen az egyetemes kereszténységgel együtt a keresztény elveken álló magyar társadalom is állandó és valós veszélynek van kitéve, amely a zsidóktól való teljes elkülönülés révén védhető ki. E koncepció lecsapódásaiként értékelhetők a fenti cikkek, és ugyancsak e felfogás, szempont szabott irányvonalat az áttérési kérések elbírálásában is.

IX. Antiszemita tartalmú megnyilvánulások világi nyilvánosság előtt

Az egyház tiszt- és tisztségviselői nemcsak egyházi berkekben, hanem világi nyilvánosság előtt is kifejezésre juttatták véleményüket e kérdésekben, amelyek-

82 Gelei József: *Nemzetnevelés*. Kolozsvár, 1942, 17.

83 Uo. 18.

84 Uo. 29.

85 „Ha volt a történelem során ismételten egyenetlenkedés és visszavonás magyar-magyar között, azt köztünk mindig pénzen és ajándékon szították kül- és bel ellenségeink, amint azt pl. a letűnt liberális korban a zsidópénzen vezetett szocialista magyar munkásságtól is kellett szenvednünk." Uo. 32–33.

nek központi gondolata a zsidóságnak, mint a nemzetépítés egyetlen akadályának az eltávolítása, kikapcsolása volt.

Az *Unitárius Közlöny* 1941. évi októberi számában olvashatjuk, hogy a székelykeresztúri országzászló-avatón felszólaló Csíki Gergely a székely erényeket dicsőítve azon hitének adott hangot, hogy korának Magyarországában nem volna zsidókérdés, ha a székelységet már régebben a kereskedelem és ipar útjára helyezték volna.[86]

1942 februárjában vitéz Kozma Ferenc vezérkari százados (a Duna–Tisza menti egyházkör felügyelőgondnoka) a kolozsvári Unitárius Kollégium díszteremben az oroszországi közállapotokról tartott előadásában nem feledkezett meg a zsidókról: az oroszországi keresztény egyházak siralmas helyzetének szemléletes bemutatása után (a keresztény templomokat raktárakká, gyűléstermekké alakították, nincsenek istentiszteletek stb.) beszámolóját így folytatta: „A zsidó templomokban azonban ma is rendesen tarják az istentiszteleteket. Ez szerintem mindennél többet mond."[87] – sejtetve a zsidók és szovjet, ateista hatalom közötti rokoni kötődéseket.

1943. január 10-én R. Filep Imre újévi rádióközvetítéses „programadó" istentiszteleti beszédében az anakronisztikus múlt elvetésére és nemzeti, társadalmi (család, közösség), politikai, kulturális, vallásos megújulásra, újjászületésre buzdított. Beszédének itt két pontjára fókuszálunk, amelyek témakörünket közvetlenül érintik, és amelyek egyben R. Filep politikai orientációjára is fényt vetnek. A nemzet újjáépítésének, megújulásának alapja a család. Ez két vonatkozásban szorul korrekcióra: kiküszöbölni az érdekházasságot, és megteremteni „a vér tisztaságát", meggátolni az elkorcsosulást, megteremteni a „»rasszot«, a jófajtájú magyart."[88] A szellemi tisztaság, az erkölcsi, jellembeli szilárdság, erősség és életrevalóság első feltétele ugyanis a biológiai értelemben vett vértisztaság.[89] Közösségi szinten a vérségi alapú társadalmi szolidaritás helyreállítását tartotta kívánatosnak, melyben a „farizeusi szellem" okozott felbecsülhetetlen károkat.[90] Ennek érdekében fel kell számolni a „jeruzsálemi szocializmust" (marxizmust), amelynek alapelve a gyűlölet, mások feláldozása, és helyébe a szeretet princípiumán nyugvó jézusi szocializmust állítani.[91] A harc, amely az országban és a kele-

86 UK 1941/10.
87 UK 1942/ 2. 29.
88 R. Filep Imre: *Újévi magyar prédikáció.* Kolozsvár, 1943, 10.
89 Uo.
90 Uo. 13–14.
91 Uo. 16.

ti arcvonalon folyik, tulajdonképpen harc Jézus és Marx között.[92] R. Filep tehát beszédében, bár kódoltan, de a magyar társadalom zsidóktól való megtisztulására célzott.

E fejezet legérdekesebb epizódjai Abrudbányai János nevéhez kapcsolódnak. Az első „felvonása" 1944. június 20-án Kolozsváron játszódott le, amikor Jaross Andor belügyminiszter erdélyi körútja alkalmával a bombatámadást szenvedett Kolozsvárt is meglátogatta. A *Keleti Magyar Újság* beszámolója szerint Jaross fogadtatásán a különböző intézmények és testületek képviselői mellett jelen voltak az egyház képviselői is.[93] Jarosst a város nevében „őszinte szívvel és bajtársi hűséggel"[94] Abrudbányai köszöntötte, aki személyének méltatása után a belső front megerősítésének szükségességéről beszélt mint a győztesen megvívandó háború elengedhetetlen feltételéről. Jaross belügyminiszterré való előlépése óta – mondta – „megtanultuk, hogy nincs győzelem a külső arcvonalon addig, míg idelent döntő jellegű intézkedések nem teremtik meg a lehetőséget a belső győzelemhez. Megtanultuk és kezd már vérünkké válni, hogy egyirányú front mögött, egyirányú világnézet jegyében megnyilatkozó, félre nem érthető, világos nemzetpolitikára van szükség ahhoz, hogy népünk ezeréves álmait méltányolja a létért és művelődésének értékeiért küzdő Európa. Ezen belső arcvonalon őszinte és határozott törekvéseket láttunk a kormányzat részéről, s nem hallgathatjuk el, hogy rövid három hónap alatt majdnem véglegesen és talán örökre megoldottak egy olyan százados problémát, mely megoldhatatlanságában sírjává lehetett volna a magyarságnak."[95] Figyelembe véve a beszéd elhangzásának helyszínét és időpontját, egyértelműnek látszik, hogy a rövid három hónap alatt megoldott százados problémán Abrudbányai a zsidó deportálásokra gondolt, amely – ahogyan azt Jaross is kifejtette – a belső front megerősítését szolgálta. Viszontválaszában egyébként Jaross világosan leszögezte, miben is állott az Abrudbányai által hangoztatott belső megerősítési munkálat: „A belső arcvonal megszilárdításának első munkaperiódusát bevégeztem. Ez a munkaperiódus negatívum volt, mert először ki kellett küszöbölni a nemzet vérkeringéséből mindazokat az inficiáló elemeket, amelyekről soha semmi körülmények között nem volt felté-

---

92 Uo.

93 „A terembe lépő belügyminisztert a közönség nagy lelkesedéssel és éljenzéssel fogadta, amit a belügyminiszter felemelt karral mosolyogva viszonzott." Keleti Magyar Újság 1944/138. 5.

94 Uo.

95 Uo. A továbbiakban Abrudbányai a nemzet háborús erőfeszítésének növelését sürgette és nagy vehemenciával támadta a nemzet azon tagjait, akik nem hoznak meg minden áldozatot a végső győzelemért.

telezhető, hogy ezek be tudnak simulni a nemzeti vágyaknak, a nemzeti érdekeknek az irányába. Szinte elképzelhetetlen volt, hogy ezek a tengelybarátságra alapozott nemzeti szociálizmus belső kohéziójával alátámasztott rezsimben pozitív tényekként jelentkezhettek volna. Kikapcsoltam és ki is fogom kapcsolni az egész magyar vérkeringésből a zsidóság szerepét. Kikapcsolom és ki fogom irtani, amennyiben még valahol is jelét találom annak okán a föld felett, akár a föld alatt, ha baloldali jellegű marxista vagy demokrata jellegű aknamunka tovább folynék ebben az országban."[96]

Kettejük szoros baráti viszonyára utal, hogy Jaross „kedves barátom és bajtársam"-ként köszöntötte Abrudbányait, aki az Imrédy-féle *Magyar Megújulás* párt kolozsvári tagozatának alelnöki tisztségét is betöltötte.

A második, nevéhez köthető megnyilatkozás a *Keleti Újság*ban megjelenő írása. Ebben egy rövid történelmi felvezetés után, amelyben az antiszemita sztereotípiáknak megfelelően világuralomra törő, élősködő, erkölcstelen, keresztény- és nemzetellenes elemként mutatta be a zsidóságot, a deportálásokat elengedhetetlen szükségszerűségként tüntette fel, amely végleg megoldja a több évszázados ellenség problémáját. A zsidóságtól való megtisztulás, írta, a „nagy magyar sorskérdések" megoldásának első lépése, alapkőletétel, amelyen egy új nemzeti élet fog felépülni.[97]

Bár információink szórványosak ezen a téren, az egyház tiszt- és tisztségviselők világháború alatti tevékenységét kivizsgáló purifikációs iratokból tudjuk, hogy R. Filep Imre missziós lelkész az Imrédy Párt tagjaként több alkalommal tett „antidemokratikus" kijelentéseket nyilvánosság előtt.[98]

Az egyházi közélet sem volt mentes a hasonló tartalmú megnyilvánulásoktól. 1942-ben például Abrudbányai tartott zsidóellenes utalásokat tartalmazó előadást a budapesti lelkészi konferencián.[99] Ugyancsak a purifikációs iratokban találkozni olyan információkkal, amelyekből arra lehet következtetni, hogy egyházköri (egyházmegyei) közgyűléseken is elhangoztak zsidóellenes előadások.[100]

---

96 Uo.

97 KÚ 1944/109. 1.

98 EKT jkv. 1945. május 29. 128. jkvp. A jegyzőkönyv szerint az Imrédy Párt kolozsvári tagozatának vezető tagi minőségében „[…] vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást tanúsított […]." A demokrataellenes magatartásban bizonyos, hogy antiszemita megnyilvánulások is voltak. Ennek bizonyosságát erősíti az UK-ben megjelenő zsidókat is érintő cikke. UK 1942/6. 99–100.

99 *Az unitárizmus és a fajelmélet* című előadás.

100 EKT jkv. 1945. május 29. 128. jkvp. Lőrinczy Mihály marosvásárhelyi vallásoktató lelkész egyházköri közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott. A közgyűlés jegyzőkönyvét nem találtuk.

X. Az „egyházi zsidótörvény" utóélete. A múlt „elhallgattatása"

Az 1454/1941. számú EKT-javaslat Főtanács általi megszavazása 1941. november 16-án annak törvényerőre emelkedését és az egyház alapokmányát képező *Szervezeti Szabályzatba* való foglalását jelentette. A magyar államhatalom megszűntével bekövetkezett politikai fordulat eredményeként az EKT 1944. november 24-én a Jogügyi Bizottság javaslatára hatályon kívül helyezte a diszkriminatív határozatot.[101] Azaz, akárcsak 1940-ben, az 1944 őszén bekövetkezett politikai események is az egyházpolitika gyors metamorfózisához vezettek. E kényszerű váltás azonban nemcsak a hivatalos diskurzust érintette, hanem az egyház személyi állományát is. Többeknek revideálniuk kellett a zsidóságról előzően alkotott véleményüket is. E külső kényszerítő erő hatására előállt „mentális revíziót" jelzi a zsidóellenes rendelkezés hatályon kívül helyezése is. Az ezt végrehajtó EKT-ülésen ugyanis kilencen jelen voltak[102] a Pethő (1454/1941 számú) indítványát elfogadó 1941. november 11-i ülésen is, amelynek jegyzőkönyvében

---

101 EKT jkv. 1944. november 24. 331. jkvp. 234–235. „Jogügyib[izottság]. tisztelettel javasolja az EK Tanácsnak, hogy a Szervezeti Törvény 229. paragrafusa 1. pontjának második mondatában foglalt rendelkezéseken alapuló jogánál fogva haladéktalanul helyezze hatályon kívül az 1941. évi nov[ember]. hó 16–17 napjain tartott egyházi főtanács 12-i jegyzőkönyv pont alatt hozott azon határozatának alkalmazását s eltörlésére tegyen javaslatot a főtanácsnak[...].„Jogügyib[izottság]. nem mulaszthatja el felemlíteni, hogy egyházi jogtanácsos afia 1941. évi okt[óber]. hó 7-én iktatott jelentésében foglalt megjegyzéseket annak idején magáévá tette és már akkor leszögezte, hogy: Tekintettel a Szerv[ezeti]. Törv[ény]. vonatkozó rendelkezéseire, elvileg minden egyházközségi tagnak egyenlő jogok vannak biztosítva., [...] egyháztagok között olyan kategóriák létesítése, hogy egyes kategóriákba tartozók több joggal bírjanak, mint a másikba számítottak, ellentétes a szervezeti törvény szellemével, ... egyházi szempontból csupán az a helyzet, hogy az unitárius egyház tagja unitáriusnak tekintendő, ... olyan kérdés felvetésére irányul az Egyetemes Egyház legfőbb törvényiben, amely az erdélyi unitárizmus múltjával és lényegével ellentétes. A bizottság, a fentiek megemlítése után kötelességének tartja, hogy vegye kezébe a kezdeményezést, mivel annak idején kifejezett véleményében lefektetett elveket kívánja érvényesíteni – s terjessze elé fenti javaslatát, melynek célja, hogy az egyházi törvény egyetlen nem demokratikusnak mondható rendelkezése formailag és hatályon kívül helyeztessék – amely rendelkezés tulajdonképpen egyetlen egyházközség helyzetéből, az ottani tömeges áttérések különös körülményeiből származott, anélkül, hogy Egyházunk egyetemes szempontjából jelentőséggel bírt volna és további fenntartását bármi is indokolná."

102 Józan Miklós, Kiss Elek, Csifó N. László, Szathmáry János, Abrudbányai Géza, Hadházy Sándor, Vári Albert, Kelemen Lajos, Ürmösi József. EKT jkv. 1943. nov. 24.

semmiféle utalás nem található arra nézve, hogy valaki is ellenezte volna annak elfogadását.[103]

Az 1945. március 30-án megjelent 217-es számú rendelettörvény rendelkezéseinek megfelelően május 8-án az EKT köri és egy központi tisztogató bizottság felállítását rendelte el az 1940 és 1944 között szélsőséges, antidemokratikus nézeteket valló személyek büntetésére. Előbbiek létszámát háromban (egy elnök, egy világi és egy egyházi tag), utóbbiét pedig ötben határozta meg: elnök (Mikó Lőrinc), két világi (ifj. Hadházy Sándor, Bartha Miklós) és két egyházi tag (Vári Albert, Csifó N. László).[104]

Május 29-én az EKT a Tisztogató Bizottság jelentésének figyelembevétele után három személy nevének felterjesztését javasolta a vallásügyi minisztériumba: Abrudbányai Jánost, aki tagja volt az Imrédy-párt (Magyar Élet Pártja) kolozsvári vezetőségének, és a nyilvánosság előtt szóban, a *Keleti Újság*ban pedig írásban is többször hangot adott zsidóellenességének. R. Filep Imre központi missziós lelkészt, aki szintén az Imrédy-párt koloszvári tagozatának volt vezető tagja, és aki ebben a minőségben „vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást tanúsított."[105] Ifj. Máthé Lajos szentábrahámi lelkészt pedig az *Unitárius Egyház*ban megjelenő *Még egyszer az Ótestamentum* című zsidóellenes írásáért. Abrudbányai és Filep esetében állásukból való eltávolításukat, Máthé esetében pedig kéthavi felfüggesztést javasolt.[106] Lőrinczy Mihály[107] marosvásárhelyi vallásoktató lelkész (aki egyházköri közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott), Kiss Károly bihari lelkész (aki szélsőjobboldali tevé-

---

103 Józan Miklós, Gelei József, Kiss Elek, Ürmösi József, Csifó N. László, Vári Albert, Ürmösi Károly, Ajtai János, Benczédi Pál, Szathmáry János, Gál Kelemen, Lőrinczy Zoltán, Fikker János, Abrudbányai Géza, Kelemen Lajos, Türkössy Sámuel, Pálffy László, Hadházy Sándor. EKT jkv. 1941. november 11. 553. jkvp. 57.; A jegyzőkönyv nem említi, hogy valaki ellenezte volna Pethő javaslatának megszavazását.

104 EUEGyLt. Purif. 1/302/945

105 EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945 Egyik minisztériumhoz felterjesztendő szövegváltozatban az olvashatjuk, hogy nevezett elkísérte Jarosst székelyföldi körútjára is. Ez az információ azonban nem került bele a végleges, minisztériumhoz felterjesztett változatba.

106 Uo.

107 Lőrinczy Mihály (1911–1991): teológiai tanulmányait 1936-ban fejezte be. Ezt követően Kolozsváron, Tordán, Fogarason volt segédlelkész. 1938-ban szentelték pappá. 1938–1941 között a chicagói Meadville Theological Schoolban tanult. 1941–1947 között hitoktató lelkész Marosvásárhelyen, majd az Unitárius Teológiai Akadémia ószövetségi tanszékének tanára. 1959-ben államellenes tevékenység és tiltott iratok terjesztése címen 7 évi börtönbüntetésre ítélték. 1963 után, miután közkegyelemben részesült, Szinden lelkészként dolgozott.

kenységet folytatott), Rázmány Mór központi tisztviselő (zsidóellenes kijelentéseket tett több ízben és azokat a háború befejezte után is fenntartotta) ügyeinek elbírálását pedig Józanra bízta.[108]

Kiss Elek ügyét a Tisztogató Bizottság javaslatára nem terjesztették fel a minisztériumhoz. Elintézését az EKT saját hatáskörébe utalta.[109] Mivel a Tisztogató Bizottság zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította (ezekre nemlegesen válaszolt),[110] egyértelműnek látszik, hogy ő is zsidóellenes magatartása miatt került a vizsgálódások középpontjába. Kisst a főjegyzői tisztség lemondására is felkérték, amit azonban elutasított, és mivel senki nem kezdeményezett ellene fegyelmi eljárást, az EKT ügyének további tárgyalását lezárta.[111]

Az EKT a Tisztogató Bizottság észrevételeit elfogadva végül csupán a három javasolt személy nevét terjesztette fel a minisztériumhoz: Abrudbányai János[112], R. Filep Imre és ifj. Máthé Lajos. Antidemokratikus tevékenység és az Imrédy-párttagság volt Abrudbányainál és Filepnél vádként megjelölve, ifj. Máthénál pedig a már említett antiszemita újságcikk.[113]

Ügyükben először a minisztérium szeptember 9-én egy három személyből álló bizottság (egy a minisztérium, egy az egyház, egy pedig a MADOSZ részéről) kiküldéséről határozott, amelynek helyszíni vizsgálata után fog határozatot hozni. A vizsgálatra azonban nem került sor, és a november 6-án kelt minisztériumi leirat értesítette az egyházat, hogy „azon egyházi személyek, akik szolgálatukból fel lettek mentve, az állam apparátusának megtisztítását célzó purifikációs törvények alapján, helyeztessenek vissza törvényes jogaikba azzal az időponttal,

---

108 EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945

109 Uo.

110 A Kisséhez hasonló kérdőívekre nemleges választ adott egyébként Rázmány Mór és Szathmáry János jogtanácsos is. A válaszok szubjektivitását, valóságtartalmuk csekély értékét jelzi pl. Rázmány esete, akit, bár tagadta nyilatkozatában, maga az egyház nyilvánított zsidóellenesnek. Hasonló jelenséggel találkozhatunk a Tisztogató Bizottsághoz beérkező iratok kapcsán is. (Csupán a marosi egyházkör lelkészének jelentése található meg a purifikációs iratok közt.) A marosi egyházkörből jelentést tevő esperes szerint ugyanis „[...] a marosi unitárius egyházkör lelkészei közül senki - tudomásom szerint - nem tanúsított, illetve terhelő cselekményt nem követett el." EUEGyLt. Purif. 1/302/945

111 EKT jkv. 1945. június 28. 190. jkvp. 262.

112 Abrudbányait 1946. április 15-én a kolozsvári Népbíróság háborús bűnösként ítélt el és vagyonelkobzással sújtott. *Monitorul Oficial.* 20. august 1946. Nr. 192. 9077.; Az ítélet elől Magyarországra menekült.

113 EUEGyLt. Purif. 1/302/945

amikor a purifikálás megtörtént, kivétel ez alól azon lelkészek, akik elhagyták az ország területét és e pillanatig még nem tértek vissza állásaikba."[114]

Amint az itt vázoltak tükrében is látható, az egyháznak viszonylag hamar és zökkenőmentesen sikerült rendeznie e kérdést. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy az EKT soraiból, bár sorozatosan szavazott meg zsidóellenes javaslatokat, mégsem került egyetlen személy sem a Tisztogató Bizottság vizsgálódásának körébe. Mindez azt jelzi, hogy az egyház vezetőségét tömörítő EKT nevezett személyeken keresztül igyekezett elhárítani elsősorban önmagáról a veszélyt.[115] A Tisztogató Bizottság által megnevezett személyek kis száma, elkövetett cselekedeteiknek minimalizálása ugyancsak a zökkenőmentes, nagyobb hullámverések nélküli rendeződés vágyát sugallja – amit sikerült is megvalósítani.

Belső vitára, átfogó és mélyreható purifikációra tehát a központi vezetők érintettségéből és a negatív megítélés elhárításának szándékából fakadóan nem került sor. A múlt elkendőzésére és kikapcsolására mutat az érintettek további életpályája is. Gelei József továbbra is az egyház berkeiben maradt és 1945 áprilisától a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották. Abrudbányai János a Kocsordi Unitárius Egyházközség lelkésze lett. R. Filep Imre Romániából történő távozása után 1946-tól 1953-ig a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközségben, majd ezt követően a Budapesti Unitárius Egyházközségben (Nagy Ignác utca) szolgált. 1966-tól püspöki helynöke, majd 1968-tól helyettes püspöke lett a Magyarországi Unitárius Egyháznak. Kiss Eleket, Józan Miklós halála után, 1946 szeptemberében a székelykeresztúri zsinat a Romániai Unitárius Egyház püspökévé választotta, mely tisztséget 1971-ben bekövetkezett haláláig töltötte be. Rázmány Mór főszámvevőként megőrizte központi tisztviselői állását a Romániai Unitárius Egyház közigazgatási apparátusában. Lőrinczy Mihály továbbra is megőrizte marosvásárhelyi hitoktatói állását, majd miután 1946-ban letette a teológiai magántanári vizsgát, az Unitárius Teológiai Akadémia ószövetségi tanszékének tanárává nevezték ki 1947-ben. Tudomásunk szerint „érintetlenül maradtak" és mentesültek bárminemű egyházi büntető eljárás alól a nyíltan zsidóellenes nézeteket valló lelkészek is.

---

114 EUEGyLt. Purif. 8/1125/945

115 „Annakidején egyházunk hajója bizonyos körülmények miatt, de elsősorban a »nagy szótöbbséggel« meghozott főtanácsi határozat miatt, melyért, ha jól emlékszem, 173-an voltunk felelősek – hullámverésbe került, melyből csak úgy látott kivezető útlehetőséget, ha a hajó terhéből a hullasírba vet egy-két súlyegységet. Így lettem én az egyik áldozat, talán a legnagyobb, akit a legnagyobb lendülettel dobtak ki a bajba jutott egyházi hajóból."

Az egyház zsidókkal szemben tanúsított magatartása azonban nem maradt visszhang nélkül a köztudatban. Ürmösi Károly kolozsvári lelkész 1944. évről szóló jelentése szerint az izraelita vallásról történő áttérések számának csökkenése a közelmúlt zsidópolitikájának számlájára írható. Ezt egy példával is szemléltette. Egy bukaresti izraelita kolozsvári tartózkodása idején 100%-os bizonyossággal jelezte belépési szándékát, később azonban már nem jelentkezett, vélhetőleg az utólagosan nyert kedvezőtlen információk miatt – írta Ürmösi.[116]

Ürmösi megállapításának helytálló voltát a következő év tragikus eseményei is igazolták. 1945. augusztus 23-án, a román „kiugrás" egyéves évfordulójának Kolozsváron tartott ünnepségre Józan Miklós is meghívást kapott. Ürmösi József szerint a délelőtt kilenc órakor kezdődő ünnepségen megjelenő és dísztribünön helyét elfoglaló püspök ellen a tribün két oldalán elhelyezkedett „zsidó demokrata csoportok" tüntetni kezdtek a következőket skandálva: „Menjen haza, mit keres itt a zsidók ellen tüntető egyház feje?!"[117]

Az EKT jegyzőkönyve mindezt a következőképpen örökítette meg: „Az ünnepség alatt úgy a püspök úr, mint más, a tribünön levő vezetők észrevették és megbotránkozással könyvelték el, hogy a tribün egyik oldalán, az úttesten elhelyezett felvonuló csoporthoz tartozó egyes egyének fenyegetéseket tartalmazó szavakat kiáltottak és megjegyzéseket tettek az unitárius püspökre. Ez olyan mérvű volt, hogy a vármegyei főispán, mint azt később az unitárius egyház küldöttségének elmondta, maga is felfigyelt és leintette az ünnepély méltóságát ilyenformán zavarókat."[118] A *Világosság* szerint az incidens már akkor megkezdődött, amikor a püspök el akarta foglalni a számára kijelölt helyet, ugyanis az

---

116 EUEGyLt. Ev. I. 1944. „[...] az izraelita vallásról hozzánk való áttérések számának megapadására is előre láthatólag számítani lehet. Ezekben pedig bizonyára nem kis része van a közelmúltban egyik egyházi vezető emberünk által elkövetett taktikai hibának, amely sajnos a nagy nyilvánossá előtt esett meg, s amely alkalmas volt az unitáriusok nagy általánosságának gondolkozásmódjáról és világnézeti álláspontjáról való téves és kedvezőtlen feltevések szárnyra keltésére és előerjedésének előmozdítására. Erre vall több ide vonatkozó értesülésem a közelmúltból. S ezt látszik megerősíteni egy kb., két hónappal ezelőtt hozzánk belépésre, s minden jel szerint 100%-osan meggyőződésből történő belépésre, jelentkezett izraelita esete, aki Bucuresti lakós lévén Kolozsvár-i itt tartózkodási idejét használta fel a jelzett jelentkezésre, de azóta többször nem jelent meg: minden valószínűség szerint utólagosan rólunk nyert kedvezőtlen információk miatt."

117 EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész.*

118 EUEGyLt. Vü. D. 173/721/945 v. EKT jkv. 1945. augusztus 23. 226. jkvp.

egyik rendező zúgolódva kifogásolta, hogy az unitáriusok püspöke is meghívást kapott az ünnepségre.[119]

Az ünnepséget és az azt követő eseményeket rögzítő beszámolók bár egy-két ponton eltérnek, üzenetük mégis egyértelmű, és világosan jelzi az egyház (elsősorban zsidók általi) korabeli megítélését. Az EKT jegyzőkönyve szerint a hazatartó Józant a Szentegyház utcában egy ismeretlen férfi megállította, majd felelősségre vonta, hogy milyen címen vett részt az ünnepségen, és mindaddig kiabált, amíg egy másik személy onnan el nem kísérte. Józan, lakásához érve, miután az utcai kapun bement és azt maga után behúzta, egy férfi és egy nő utánament és a kaput behúzva a püspökre támadtak: „Az ismeretlen nő nagy hangon felelősségre vonta, hogy mi van a gyermekeivel, majd az ismeretlen férfi egymás után 5-6 vagy hétszer az öklével a püspök úr arcába, különösen a száj környékére sújtott. Ezen ütések következtében a püspök úr szemmel látható sérüléseket szenvedett az arcán, különösen a száj és orr környékén." Mindez 12-13 óra tájt történt.[120] A *Világosság* beszámolója szerint három személy támadt Józan ellen még a Szentegyház utcában, felelősségre vonva, hogy mit keresett a rendezvényen. Ezek után ugyancsak ez a három személy egészen a püspöki lakásig követte. Itt kettő utánament, egy pedig őrt állt a püspöki udvar kapujában.[121]

A történtek után az EKT még aznap bizottságot jelölt ki (Mikó Lőrinc, Kelemen Lajos, Márton Sámuel, Benczédi Pál, Simén Dániel, Szathmári János és Erdő János), akik másnap a főispánságon, a Magyar Népi Szövetségnél, a rendőrségen, valamint a *Világosság* és *Erdély* napilapok szerkesztőségén fejezték ki tiltakozásukat. A tettesek felelősségre vonására azonban soha nem került sor. Az események ellenben lelkileg annyira megviselték a püspököt, hogy bár közvetetten, de hozzájárultak halálához, amint azt Ürmösi József és Kiss Elek is egybehangzóan állították.[122]

XI. Összegzés

Dolgozatunk, amelyben az egyház 1940 és 1944 közötti zsidópolitikájának ismertetését törekedtünk bemutatni, mindenekelőtt kísérlet egy olyan esemény-

---

119 Világosság 1945/189.

120 EUEGyLt. Vü. D. 173/721/945 v. EKT jkv. 1945. augusztus 23. 226. jkvp.

121 Világosság 1945/189.

122 EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom.* 155. „Ez a verés, ha közvetve is, halálát okozta."; EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész.* 139. p. „Ez időtől kezdve addig vidám, derült kedélyhangulata annyira megromlott, kedvetlenné vált, hogy alig lehetett ráismerni."

együttes bemutatására, amely mindezidáig ismeretlen (volt) mind az egyházi, mind a világi közvélemény előtt. Mindez igaz az e kérdéssel foglalkozó szakirodalomra is, hiszen még a monografikus jelleggel megírt munkák szerzői előtt is ismeretlen maradt az unitárius egyház álláspontja, magatartása.

Írásunk kísérlet jellege abból az állításunkból fakad, amely a bekövetkezett államhatalmi fordulat adta új konjunktúrában és az unitarizmus magyar jellegének axiómájában látja az egyház zsidóellenes politikájának elsődleges okait. Úgy találjuk, az unitárius vallás magyar jellegének hite okolható elsődlegesen az antiszemitizmus ilyen arányú és ennyire szélsőséges elterjedéséért. Annak, amely, szakítva az évszázados hagyományokra visszatekintő toleráns politikájával, egy terjeszkedő pályára lépve, magának követelte a nemzet szellemi, lelki irányítását, védelmét. Ebbe a szerepbe pedig szervesen beletartozott a „zsidó szellemiség" és zsidó származású állampolgárok „kikapcsolásának" szándéka is. Erre utal az áttérést engedélyező kérések elutasítása, a kérdésben foganatosított intézkedések, valamint az egyházi kiadványokban megjelenő írások. Mindez egyben azt is jelenti – véleményünk szerint –, hogy az egyház vezetőségének nagyobb része inkább a zsidóellenes álláspont felé gravitált. Természetesen voltak filoszemita érzelműek is. Ezek közül megemlítendő Józan Miklós, Szent-Iványi Sándor, akikről megbízható adataink vannak erre vonatkozóan. Ebbe a kategóriába sorolhatók továbbá azok a lelkészek is, akik felterjesztéseikben támogatóan viszonyultak a zsidó kérvényezők felvételi kéréseihez: Sigmond József, Ürmösi Károly, Köntés Béla. Forrásaink szegénysége azonban nem enged mélyebb betekintésre lehetőséget a lelkészek álláspontját illetően. Ez annak is tulajdonítható, hogy a legtöbb egyházközségből nem érkeztek áttérési kérések, így nem születhettek támogató vagy ellenző felterjesztések. Ugyanakkor, ha az *Unitárius Egyház* kiadványra támaszkodunk e kérdés megválaszolására, hasonló következtetésre juthatunk, akárcsak az egyházkormányzattal kapcsolatosan: a mérleg nyelve a zsidóellenesség felé billen.

Függetlenül ettől a Magyarországi Unitárius Egyházra is érvényes Bibó István egyházakra vonatkozó megállapítása, mely szerint „túlságosan is távol tartották magukat az üldözések szörnyű tényeitől."[123] A Randolph L. Brabham és Tibori Szabó Zoltán szerkesztette, az észak-erdélyi holocaustot bemutató kötet is ezt a passzív, semleges magatartást hangsúlyozza az észak-erdélyi magyar egyházfőkről szólva.[124]

---

123 Bibó István: i. m. 18.

124 Randolph L. Brabham, Tibori Szabó Zoltán: *Az észak-erdélyi holocaust földrajzi enciklopédiája.* Budapest–Kolozsvár, 2008. 29., 160.

Anti-Jewish Law within the Nation and the Unitarian Church's Strategy in Hungary (1940–1944)

The Second Vienna Arbitration Act brought into the spotlight three main topics that have been present in Hungarian public discourse: the place and role of Hungary in Eastern-Central Europe, the middle class, and the issue of social conditions. The aforementioned subjects were also introduced in the discourse of the Church, and the interpretation of them on the basis of the extreme right-wing beliefs resulted in alliances between the Church and antisemitic groups.

In addition to personal, political, ecclesiastical reasons, the myth of the Hungarian character of unitarianism played a primary role in the forming of anti-Semitic discourse of the Church. The myth of the Hungarian character of unitarianism defined the task of Church in two important aspects: nation-building and defending the nation's racial purity. This ideology justified itself by reference to the historical past of the church and it was determined to accomplish exclusion of Jews from contemporary unitarianism. Between 1940–1944 this became one of the most defining and characteristic elements of the Church's policy.